

סוגיה ח: יסוד דין בדיקת חמץ

רקע

לאחר שלמדנו על מצות השבתת חמץ ועל איסור כל יראה וכל ימצא, יכולים אנו לחזור לתחילת המסכת וללמוד את דין בדיקת חמץ. הנושא הראשון שנעסוק בו הוא יסוד החיוב, האם חיוב הבדיקה מדאורייתא או מדרבנן.

מקורות

א. ב. משנה

ד: "קמ"ל כיון דבדיקת חמץ מדרבנן... הימנוהו רבנן בדרבנן"
ו: "אמר רב יהודה אמר רב הכודק צריך שיכטל... בתוך בית המדרש שמע מינה"
ב. רש"י ב. ד"ה בודקין
תוס' ב. ד"ה אור, "אור לארבעה עשר בודקין... משום דילמא אתי למיכליה"
ר"ן א. באלפס מד"ה בודקין ועד ד"ה ומה; ג. באלפס ד"ה אמר
רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ב הל' א-ג

הסבר הסוגיה

"אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר".
[משנה ב.]
"בדיקת חמץ מדרבנן הוא דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי".
[גמ' ד:]
"אמר רב יהודה אמר רב הכודק צריך שיכטל, מאי טעמא... אמר רבא גזירה שמא ימצא גלוסקא יפה ודעתיה עילויה".
[גמ' ו:]

בדיקת חמץ היא מצוה מדרבנן. חכמים קבעו את זמן הבדיקה ["אור לארבעה עשר"], את צורת הבדיקה ["לאור הנר"], ואת המקומות שבודקים בהם ["כל מקום שאין מכניסין בו חמץ אין צריך בדיקה"]. כמו כן קבעו חכמים [ו:] שצריך להצמיד ביטול חמץ לבדיקה. נשאלת השאלה האם המצוה כולה מדרבנן, או שיסוד המצוה מהתורה, ורק פרטיה מדרבנן. התשובה לשאלה זו תלויה בשני דברים:

- א. בדין כל יראה וכל ימצא בחמץ שאינו ידוע.
 - ב. ביחס בין ביעור חמץ לבין ביטולו.
- בדין כל יראה וכל ימצא בחמץ שאינו ידוע, ראינו [בעמ' 13-14] שלוש שיטות:
- א. תוס': אין עוברים על חמץ שאינו ידוע בכל יראה ובכל ימצא, אפילו לא במקום המוחזק בחמץ.

ב. הסבר בדעת הר"ן: אין עוברים על חמץ שאינו ידוע בבל יראה ובבל ימצא, אבל חמץ הנמצא במקום המוחזק בחמץ מוגדר כחמץ ידוע ועוברים עליו.
ג. הסבר בדעת רבינו דוד [וראשונים נוספים]: עוברים על חמץ שאינו ידוע בבל יראה ובבל ימצא.

לפי שיטת תוס', אין מהתורה חיוב לא לבדוק את החמץ ולא לבטלו. אדם חייב מהתורה לבער את כל החמץ הידוע לו, ודיו'. לפי ההסבר בדעת הר"ן, חייבים מהתורה לחפש אחר חמץ בכל מקום שמוחזק בו חמץ, ולבערו. לפי ההסבר בדעת רבינו דוד, חייבים מהתורה לחפש אחר חמץ בכל מקום שיש ספק האם יש בו חמץ, ולבערו.

את היחס מהתורה בין ביעור חמץ לבין ביטולו ניתן להבין באחת משלוש דרכים:
א. מהתורה חייבים גם בביעור חמץ וגם בביטולו. חייבים לבער את כל החמץ שניתן לבערו, וחייבים להשבית את כל החמץ שלא ניתן לבערו.
ב. מהתורה יש שני מסלולים שונים המונעים איסור בל יראה ובל ימצא. ניתן להינצל מאיסור בל יראה ובל ימצא על ידי בדיקת חמץ וביעורו, וניתן להינצל מהאיסור על ידי ביטול החמץ.
ב. מהתורה לא ניתן להסתפק בבדיקת חמץ וביעורו, כיוון שהן מועילות לחמץ שניתן למוצאו לבערו בלבד. התורה דרשה לבטל חמץ, כיוון שזו הדרך היחידה המונעת בודאות איסור בל יראה ובל ימצא.

נחלקו הראשונים בדיון זה. רש"י [ב. ד"ה בודקין] כותב: "בודקין [חמץ] שלא יעבור עליו בבל יראה ובל ימצא". תוס' [ב. ד"ה אור] מקשים על פירושו של רש"י, מדוע הוא מפרש שבדקים חמץ כדי שלא יעבור עליו בבל יראה ובל ימצא, והרי מפורש בגמ' [ד:] שבדיקת חמץ מדרבנן? מפרשים רבינו דוד [ב. ד"ה בודקין את החמץ] והר"ן [א. באלפס ד"ה אלא] שרש"י סובר כדרך השניה, שמהתורה ניתן להינצל מאיסור בל יראה ובל ימצא או על ידי בדיקה וביעור או על ידי ביטול בלבד, ולכן בדיקה ללא ביטול מיועדת כדי למנוע איסור בל יראה ובל ימצא.¹
רבינו דוד [שם] מעלה אפשרות שהתוס' מתקשים בפירושו של רש"י כיוון שהם סוברים כדרך השלישית, שמהתורה חייבים לבטל, שרק ביטול מבטיח מאה אחוז של השבתת חמץ. מהרמב"ם [פ"ב הל' ב-ג] משמע קצת כהסברו של רבינו דוד בתוס', שהרי הוא כותב שמקיימים מצות תשבתו על ידי ביטול, והצורך בבדיקה הוא מדרבנן בלבד.
על פירוש זה קשה מאוד מהגמ' [ו:] המקשה מדוע צריך לבטל חמץ בשעת בדיקה, אם ימצא גלוסקא נאה יבטל החמץ בשעת מציאתה. שאלת הגמ' תמוהה מאוד, אם בדיקה אינה

¹ הבנה זו קשה מהגמ' האומרת "בדיקת חמץ מדרבנן הוא דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי", משמע שלא ביטול הבדיקה היא מדרבנן. כמו כן קשה שתוס' כותב כמה פעמים (ט. ד"ה כדי, ט. ד"ה חיינו), שאם לא בדק חיוב הבדיקה מדאורייתא, וצ"ע.

² רבינו דוד והר"ן מוסיפים שהתקנה לבטל חמץ לאחר הביטול היא תקנה של רב, ובזמן המשנה נהוג לבדוק בלבד.

מונעת איסור כל יראה וכל ימצא צריך לבטל בשעת בדיקה כדי שלא יעבור על האיסור למפרע.

הדרך הראשונה מובאת בגרסה של הכסף משנה בדעת הרמב"ם, ובדברי הראב"ד. הכסף משנה גורס ברמב"ם [פ"ב ה"ב]: "ומה היא השבה זו האמורה בתורה היא שיסיר חמץ הידוע לו מרשותו ושאינו ידוע יבטלו בלבו וישים אותו כעפר". חמץ ידוע בשריפה וחמץ שאינו ידוע בביטול. המהר"ם החלאה מביא שיטה מקבילה לזו בשם הראב"ד: "לא אמרו בדיקת חמץ מדרבנן אלא בחורין ובסדקין מספיקא אבל בחמץ הנראה והידוע בדיקה דאורייתא היא"³.

עסקנו עד עכשיו בחיוב מדאורייתא. מדרבנן צריך גם לבדוק, כפי שמפורש במשנה, וגם לבטל, כפי שמפורש בדברי רב. הצורך הכפול, גם לבדוק וגם לבטל, דורש הסבר. הבדיקה מונעת איסור כל יראה וכל ימצא, והביטול מונע איסור כל יראה וכל ימצא, מדוע צריך לבצע את שניהם, ואין להסתפק באחד מהם בלבד?

הגמ' מתייחסת לשאלה מדוע לא ניתן להסתפק בבדיקה בלבד, והראשונים עונים על השאלה מדוע לא ניתן להסתפק בביטול בלבד. נפתח בהסברי הראשונים מדוע צריכים בדיקה בנוסף לביטול.

ר"י [בתוס' ב. ד"ה אור] מסביר, שחכמים תיקנו לבדוק את החמץ ולבערו כדי שלא יבוא לאוכלו. תוס' מביא שני הסברים מדוע חששו חכמים שמא יבוא לאכול חמץ, ולא חששו כך בשאר איסורים: 1. בני אדם רגילים לאכול חמץ כל השנה, והם אינם בדלים ממנו כפי שהם בדלים משאר איסורים, ולכן חששו חכמים ותיקנו לבער את החמץ לפני הפסח. 2. התורה חששה בחמץ במיוחד, ואסרה את החמץ באיסור כל יראה וכל ימצא, לפיכך חששו חכמים וציוו לבער את החמץ ולכלותו מן העולם, ולא להסתפק בביטול בלבד.

מהרא"ש [פ"ג ס"א] משמע, שחיוב בדיקת חמץ הוא הרחבה מדרבנן של איסור כל יראה וכל ימצא. התורה אסרה המצאות חמץ בפסח, והתירה חמץ מבוטל, חכמים אסרו כל המצאות של חמץ, וציוו לכלות את החמץ לחלוטין [מהרמב"ם (פ"ב הל' ב-ג) משמע שגם הוא הבין כך]. הר"ן [א. באלפס ד"ה ומה] מביא הסבר נוסף, שחכמים ציוו על הבדיקה מחשש שבני אדם לא יבטלו את החמץ ביטול גמור⁴.

הגמ' מסבירה שצריך גם לבטל את החמץ ואין להסתפק בבדיקה בלבד, כיוון שלאחר בדיקה יכולה להיות מציאות שעוברים בה בכל יראה וכל ימצא, ולכן תקנו חכמים ביטול חמץ, כדי למנוע מציאות זו. מפרשת הגמ', שהצורך בביטול הוא משום: "גזירה שמא ימצא

³ מקור שיטת הראב"ד הוא בחל' חמץ ומצה פ"ב הי"ד. הראב"ד מפרש, שביטול מועיל רק במקרה שלא ניתן לבדוק, משנה מט., או לאחר זמן איסורו, גמ' ו:.

⁴ נפקא מינה אפשרית בין ההסברים השונים הוא חמץ שלא עוברים עליו בכל יראה וכל ימצא. בתחילת פרק שלישי נרחיב בדיון זה.

גלוסקא יפה ודעתיה עילויה". אם ימצא בפסח גלוסקא נאה יעבור על איסור בל יראה ובל ימצא, ולכן תיקנו חכמים לבטל את החמץ בשעת בדיקה.

הגמ' אינה אומרת "גזירה שמא יהיה לו גלוסקא יפה", אלא "גזירה שמא ימצא גלוסקא יפה", משמע עוברים בכל יראה ובכל ימצא רק בשעת מציאת הגלוסקא. לשיטת התוס' שאין עוברים בכל יראה ובכל ימצא על חמץ שאינו ידוע, הגמ' ברורה, עד שעת המציאה הגלוסקא אינה ידועה ואין עוברים עליה, לאחר שעת המציאה הגלוסקא ידועה, ועוברים עליה. לשיטת הראשונים שעוברים בכל יראה ובכל ימצא על חמץ שאינו ידוע, יש להסביר שאין עוברים על הגלוסקא בכל יראה ובכל ימצא עד שעת המציאה, כיוון "שלא ניתנה תורה למלאכי השרת" - אדם המקיים את דרישות התורה אינו נחשב כעובר על איסור, אף אם בפועל הוא לא קיימו.

בין שני ההסברים הללו יש נפקא מינה לגבי שעת החיוב במציאת גלוסקא יפה. לפי התוס', המוצא גלוסקא יפה עובר מיד בשעת המציאה, כיוון שמשעה זו הגלוסקא היא חמץ ידוע. לפי החולקים על התוס', המוצא גלוסקא יפה ורץ לבערה אינו עובר בכל יראה ובכל ימצא, שהרי הוא מקיים את דרישות התורה, רק המשהה את הגלוסקא מלבערה עובר בכל יראה ובכל ימצא.

בנקודה זו נחלקו רש"י ותוס', מחלוקת הנובעת ממחלוקת בפירוש הביטוי "דעתיה עילויה". תוס' [ד"ה ודעתיה] מפרש, ש"דעתיה עילויה" הוא פירוש לגלוסקא יפה. פירורים אינם חשובים ובטלים מעצמם, ואילו גלוסקא יפה חשובה, שהרי דעתם של בני אדם עליה, וממילא אינה בטלה מעצמה, וצריך לבטלה בפרוש. רש"י [ודעתו עליה] מפרש: "חשובה היא בעיניו וחס עליה לשורפה ומשהה אפילו רגע אחד ונמצא עובר עליה בכל יראה ובל ימצא, אבל משבטלה אינו עובר דלא כתב אלא תשביתו". לדעת רש"י "דעתיה עילויה" אינו פירוש לגלוסקא יפה אלא תוספת, ניתן לעבור על איסור בל יראה ובל ימצא רק אם ימצא גלוסקא יפה, ורק אם "דעתיה עילויה", זאת אומרת רק אם ישנה אותה רגע אחד מלשורפה. לדעת רש"י עוברים בכל יראה ובכל ימצא רק אם משהה את החמץ מלשורפו, ולדעת התוס' עוברים בכל יראה ובכל ימצא מיד בשעת המציאה⁵.

סיכום

נחלקו הראשונים בגדרי החיוב מהתורה לחפש אחר החמץ ולבערו:

א. אין חיוב מהתורה לחפש אחר חמץ, אלא רק לבער את החמץ הידוע לו [ע"פ שיטת תוס' כא.].

⁵ תוס' מקשה על רש"י מהמשך הסוגיה האומרת "וכי משכח ליה לבטליה", אם החפש שמא ישנה, לשאלת הגמ' אין מובן. נראה לתרץ שחפש הגמ' שישנה את החמץ רגע אחד אינו מתייחס לאדם עבריו, אלא מתייחס לאינסטינקט של אדם שלא לאבד גלוסקא יפה. אינסטינקט זה קיים בבעור, ואינו קיים בביטול שבו אין מכלים את הגלוסקא.

ב. יש חיוב מהתורה לחפש אחר חמץ בכל מקום שיש ספק האם יש שם חמץ, או לפחות בכל מקום שמוחזק שיש שם חמץ, ולבערו [רוב הראשונים]. כשמשבית החמץ אין חיוב מהתורה לבערו.

ג. כשמשבית החמץ אין חיוב מהתורה לחפש אחריו, אבל יש חיוב לבער חמץ ידוע [ע"פ הראב"ד פ"ב הי"ד].

חכמים תיקנו גם לבדוק חמץ ולבערו וגם לבטל את החמץ. הסיבה שצריך לבטל ולא ניתן להסתפק בבדיקה בלבד היא כדי למנוע איסור בל יראה ובל ימצא כשימצא גלוסקא יפה. הראשונים מביאים כמה סיבות מדוע צריך לבדוק ולא ניתן להסתפק בביטול בלבד: א. חשש שמא יבוא לאוכלו.

ב. חכמים למדו מהתורה שהחמירה בדיני חמץ, ולכן הם החמירו שצריך לכלות את החמץ לגמרי.

ג. חכמים חששו שמא לא יבטל את החמץ לגמרי.